

не лише доцільним, а й важливим дослідження періоду 30-х рр. як низки серйозних деформацій ленінської національної політики. В умовах перебудови вивчення цього досвіду з усіма його досягненнями і прорахунками набуває особливої актуальності.

Одержано 7.06.90.

Предпринята попытка раскрыть деятельность партийных организаций Одесской области по осуществлению ленинской национальной политики на примерах работы с национальными меньшинствами юга Украины.

М. А. Якименко (Полтава)

Земельна оренда на Україні в період капіталізму

Автор оцінює умови існування земельної оренди на Україні в період капіталізму, їх вплив на рівень життя селян та ефективність сільськогосподарського виробництва.

Історія орендних відносин на Україні періоду капіталізму ще не була об'єктом спеціальних досліджень вчених (хоч, звичайно, не можна сказати про неї як про «білу пляму» минулого). Оренди, як важливого показника умов життєдіяльності селянства, торкалися практично всі дослідники, які вивчали питання соціально-економічного розвитку різних регіонів України. А ось про їхній вплив на рівень добробуту селянської родини історики знають мало, хоч фактів, необхідних для відповідних висновків, цілком достатньо. Центральне місце серед джерел займають матеріали земських і державних сільськогосподарських переписів, на основі яких автор головним чином і побудував свої розрахунки.

Про те, що селяни України наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. тяжіли до оренди, свідчать, зокрема, дані таблиці 1*. З неї видно, що колишні поміщицькі селяни, а це 50% усіх сільських жителів України, мали у своєму розпорядженні майже в 2 рази менше землі, ніж колишні державні. Але і ця категорія експлуатованого населення, до якої належали й так звані «малоросійські козаки»** Полтавської та Чернігівської губерній, не мала достатньої кількості землі. Згідно з офіційно визнаною мінімальною нормою, середній селянській родині у чорноземних губерніях країни на кожну особу чоловічої статі необхідно було мати не менш як 5 дес.¹ Як свідчать дані табл. 1, у Київській губернії на одного чоловіка із складу колишніх державних селян у середньому припадало по 3,2 дес., у Подільській і Волинській — 3,1, Харківській — 3,8, Чернігівській — 3,0, а Полтавській — 2,6 дес. Тільки у степових губерніях півдня України ця цифра коливалася від 5,2 у Катеринославській до 6,5 дес. у Таврійській губерніях. І це в той час, коли середній розмір дворянського землеволодіння наприкінці ХІХ ст. досяг 721, 4, а в окремих місцях у Таврійській і Катеринославській губерніях — більш як

* Таблицю складено на основі: Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России.— СПб., 1906.— С. 20—21, 38—39, 44—45.

** «Малоросійські козаки» — офіційна назва тієї частини населення Полтавської та Чернігівської губерній, яка була на становищі державних селян після ліквідації наприкінці ХVІІІ ст. залишків автономії України, а, отже, її збройних сил (прим.— авт.)

¹ Детальніше про це див.: Якименко Н. А. Переселенческая политика царизма в 1861—1881 годах // Крестьянство Сибири периода разложения феодализма и развития капитализма. Сб. научных трудов.— Новосибирск, 1981.— С. 63—67.

1 000 дес. Польські аристократи Браницькі у Білій Церкві, Ставищах та інших місцевостях володіли 167 тис. дес. землі. Графи Потоцькі у Теплику, Ситківцях, Шепетівці, Антонинах мали 107 тис., український магнат та цукрозаводчик Терещенко у Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській та Харківській губерніях — 141 тис., а Фальц-Фейни на півдні України — 200 тис. дес. тощо². Основна частина великих землевласників на своїх землях не займалася власним господарством. В одних випадках поміщики були нездатні після реформи 1861 р. перебудувати останнє на нових принципах, а в інших—це було просто не вигідно. Величезна армія малоземельних і безземельних селян майже чатувала на кожну десятину землі, що потрапляла на ринок. Загальна картина орендних відносин наприкінці XIX ст., згідно з підрахунками Л. М. Іванова, мала такий вигляд (табл. 2)³. Всього селяни орендували понад 4,2 млн. дес. землі, що становило 21,3% від їх надільного землеволодіння.

Таблиця 1

№№ п/п	Економічні показники	Г у б е р н і ї				
		Херсон- ська	Таврій- ська	Катери- носла- ська	Київ- ська	Поділь- ська
1.	Середній наділ землі на душу населення колишніх поміщицьких селян у 1877 р. (у дес.)	2,6	3,8	1,9	2,1	2,0
2.	Середній наділ землі на душу населення колишніх державних селян у 1877 р.	5,4	6,5	5,2	3,2	3,1
3.	Середній розмір дворянського землеволодіння у 1887 р. (у дес.)	833,7	1123,8	1347,3	996,3	727,6
4.	Площа казенних земель у 1904 р. (тис. дес.)	257,6	284,9	112,7	197,6	84,1
5.	Всього землі у володінні селян, поміщиків і держави в 1877 р.	6235,3	5225,6	5475,9	4329,7	3621,1

№№ п/п	Економічні показники	Г у б е р н і ї				
		Волин- ська	Харків- ська	Полтав- ська	Черні- гівська	У серед- ньому по Україні
1.	Середній наділ землі на душу населення колишніх поміщицьких селян у 1877 р. (у дес.)	3,4	1,8	1,4	2,4	2,4
2.	Середній наділ землі на душу населення колишніх державних селян у 1877 р.	3,1	3,3	2,6	3,0	4,0
3.	Середній розмір дворянського землеволодіння у 1887 р. (у дес.)	784,2	349,2	167,6	159,0	721,4
4.	Площа казенних земель у 1904 р. (тис. дес.)	482,1	149,3	17,8	120,1	1706,2
5.	Всього землі у володінні селян, поміщиків і держави в 1877 р.	5480,1	4460,2	4052,8	3805,4	42686,1

Зауважимо при цьому, що абсолютно точних даних щодо кількості орендованої землі як наприкінці XIX ст., так і на початку XX ст. немає. Одні автори завищували загальні показники орендного фонду, а деякі

² Нариси розвитку народного господарства Української РСР.— К., 1949.— С. 75.

³ Іванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сб. статей.— М., 1961.— С. 315.

інші (в основному дослідники дожовтневого періоду) з тих чи інших причин, навпаки, занижували їх. Про це детально написав у своїй останній праці відомий радянський аграрник С. М. Дубровський⁴. На думку П. М. Першина, у 1887 р. площа землі, яку селяни України орендували у поміщиків, дорівнювала 6,5 млн. дес., а орендний фонд разом з надільною землею досяг 7—7,5 дес⁵. Протягом наступних тридцяти років селянство України, хоч і встигло купити у них близько 6 млн. дес., але орендний фонд при цьому практично не скоротився. Згідно з розрахунками, що М. А. Рубач зробив на основі матеріалів перепису 1917 р., орендними відносинами на Україні було охоплено 43,2% селянських господарств, які орендували 6287 тис. дес. Це становило близько 20% площі землекористування селян (бідняки мали у своєму розпорядженні 10,6, середняки — 32,3 і куркулі — 57,1%)⁶.

Таблиця 2

№№ п/п	Губернії	Загальна кількість орендованої селянами землі (тис. дес.)	Процентне відно- шення до надільної землі
1	Полтавська	746,5	32,0
2	Харківська	220,9	8,7
3	Чернігівська	361,6	15,4
	Разом	1329,0	18,4
4	Волинська	145,2	6,4
5	Київська	194,1	10,1
6	Подільська	74,8	4,3
	Разом	414,1	7,0
7	Катеринославська	617,5	25,0
8	Таврійська	533,9	29,0
9	Херсонська	1319,9	57,3
	Разом	2471,3	37,3
	Всього по Україні	4214,4	21,3

Таблиця 3

№№ п/п	Губернії	Селянські посіви (тис. дес.) в 1912—1913 рр. на землях:		
		надільних	куплених	орендованих
1	Полтавська	1279,9	408,2	166,8
2	Харківська	1601,4	135,5	113,6
3	Чернігівська	1135,3	162,8	20,8
4	Катеринославська	1844,2	375,6	420,7
5	Таврійська	1481,6	459,3	210,8
	Разом	7342,4	1541,4	932,9
	%	100	21,0	12,7

Як видно з табл. 2, найбільше землі орендували на півдні України — 2,4 млн. дес., на Лівобережжі — 1,3 млн., на Правобережжі — 414,1 тис. дес. Хоч її питома вага здається не такою вже й великою — лише 1/5 всього надільного землеволодіння, але роль орендних відносин у житті сільського населення була значною.

⁴ Дубровський С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. — М., 1975. — С. 150—152.

⁵ Першин П. Н. Аграрная революция в России. От реформы к революции. — М., 1966. — Кн. 1. — С. 93.

⁶ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. — Киев, 1956. — С. 18—19.

Зрозуміло, що далеко не всю орендовану у поміщиків землю відводили під посіви *. Як свідчать дані табл. 3⁷, на надільних землях Полтавської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської та Таврійської губерній в 1912—1913 рр. під останні пішло 7342,4 тис. дес., у той час як на куплених — 1541,4 тис. (21,0%) та орендованих — 932,9 тис. дес. (12,7%). До орендного фонду входили не тільки поміщицька, а й частина селянської земель. Дехто з малоземельних селян не мав чим обробляти власну ділянку, інші — вважали за краще віддати свій клептик в оренду й іти на заробітки у міста. Були й такі, хто належав до категорії заможних селян, але частину своєї землі з тих чи інших причин віддавав в оренду. Певне уявлення про це можуть дати матеріали земських подвірних переписів 1910—1912 рр. (табл. 4)⁸. Здавання землі було найбільш поширене на півдні України. У Таврійській губернії в 1911—1912 рр. таких господарств виявилось 30,2%, а в Полтавській — 9,7%, або в 3 рази менше. Що ж до Волинської губернії, то тільки 3,1% селянських дворів віддавали всю або частину своєї землі в оренду. Коли ж ми оцінюватимемо їхню площу, то виявиться, що хоч на Полтавщині господарств, які віддавали землю в оренду, було в 3 рази менше, але її загальна площа дорівнювала 146,9 тис. дес. Порівняйте: у Таврійській — 139,4 тис., у Волинській — 33,3 тис. дес. (щоправда, тут враховано лише орну землю). В Таврійській губернії 15% всього селянського землеволодіння йшло в оренду, у Полтавській — 6,1%, а Волинській — 1,4%. Здавалось б, що останні дві цифри не такі вже й великі. Але ще В. І. Ленін, посилаючись на дані земських переписів 80-х років XIX ст., довів, що аналогічні показники «тільки здаються незначними». Він підкреслив: «Далеко важливіший, ніж абсолютні цифри оренди й здачі, ніж середні проценти здаваної землі або хазяїв, які здають землю, той факт, що здає землю головним чином біднота, а орендують найбільшу кількість землі заможні»⁹.

Таблиця 4

№№ п/п	Губернії	Кількість господарств із землею	В них надільної і купленої землі (тис. дес.)	Господарства, які здавали землю		Ними здано землі	
				Кількість	До числа всіх господарств %	Тис. дес.	До всієї площі %
1	Полтавська	427886	2406,1	41546	9,7	146,9	6,1
2	Волинська	414147	2398,1	12816	3,1	33,3*	1,4
3	Таврійська	64127	929,4	19354	30,2	139,4	15,0

* Тільки орної землі

Чітке уявлення про роль тих або інших соціальних груп сільських жителів в орендних відносинах дають матеріали сільськогосподарського перепису 1917 р. на Лівобережній Україні. Вибірковий підрахунок дав такі результати: 43% безпосівних господарств віддавали землю в оренду. В міру зростання посівної площі зменшувалася кількість родин, які здавали свої ґрунти іншим власникам. Тих з них, де засівали до 3 дес.,

* Хоч селяни і засівали набагато менше землі, ніж орендували, але питома вага посівів на ненадільних ґрунтах була досить таки значною.

⁷ Ковальченко І. Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. Сб. статей. — М., 1971. — С. 193—194.

⁸ Земские подворные переписи. 1880—1913. Поуездные итоги // Сост. З. М. и А. Н. Свамицкие. — М., 1926. — С. 251—258.

⁹ Ленін В. І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття // Повне збір. творів. — Т. 17. — С. 86.

було 31,3%, від 3 до 6 — 10,8%, від 6 до 9 — 5,0%, від 9 до 15 — 4,9%, понад 15 дес. — 5,0%¹⁰. Переважна більшість землі наймалася строком на рік. У Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії, наприклад, річна оренда у 1904 р. становила 89,2%, у Бердянському повіті Таврійської губернії — 75,9, у Харківській (без Старобільського повіту) — 63,0, а в Полтавській — 56,4%¹¹.

На яких же умовах селяни орендували землю? Найвищою питома вага оренди за гроші була на Правобережній Україні — 96,5% усіх урахованих в 1901 р. її випадків. Трохи нижчою вона була на півдні України — 94,9%. Хоч у трьох губерніях Лівобережжя цей показник був значно меншим, але і там оренда переважала — 70,7%. Зовсім інша ситуація склалася в Чернігівській губернії: тільки 22,6% орендної плати вносилося грошима¹². Панівною на цій території була здольщина — 56% усіх випадків¹³. Іншу частину становила відробіткова система, або змішана форма оплати орендованої ділянки. Причини поширення відробітків у Чернігівській губернії яскраво виклав у своїй доповідній записці на ім'я міністра внутрішніх справ місцевий губернатор. На початку 1884 р. він писав, що «нестача оборотного капіталу, невміння вести грошове господарство, нестача енергії в боротьбі з перешкодами, неминучими у всякому новому ділі, та інші подібні причини послужили масі поміщиків непереборною перешкодою до прямого переходу від натурального господарства до грошового і примусили їх шукати виходу з такого становища у зміні не способу ведення господарства, а способу одержання прибутку від землі». Таке становище привело до того, що «маса поміщиків повинна була припинити своє господарство й вдатися... до віддачі земель для обробітку селянам за певну частину врожаю. Таким чином, у Чернігівській губернії встановилася так звана половинна система господарства, яка, розвиваючись з кожним роком, стає пануючою»¹⁴.

Виникає запитання: як та чи інша форма оренди впливала на життєвий рівень трудящих? При грошовій, що була найбільш поширена в районах швидкого розвитку капіталістичних відносин (на півдні України), господар міг в окремі (врожайні) роки мати деяку частину прибутку. Відробітки ж не залишили селянинові жодних надій на це. Кабальною була для його родини й оренда з частки врожаю (найчастіше — з половини).

Відробітки, як роз'яснював В. І. Ленін, це — сучасне кріпосництво. Їх сутність полягала в тому, що панська земля оброблялася не поміщицьким реманентом, не найманими робітниками, а тими знаряддями, які були у селянина. А йти у кабалу йому доводилося тому, що поміщик «відхопив» собі у ході здійснення реформи 1861 р. кращі землі, «посадив мужика на пісочок», загнав його на злиденний, хоч у ряді випадків і значний (10—12 дес.) наділ. Відробіткове господарство, це — підновлене, підфарбоване кріпосницьке господарство. Володимир Ілліч писав: «Відробітки тримаються не силою закону — за законом селянинові «вільно» умирати з голоду! — вони тримаються силою *економічної залежності* селян... Для знищення цієї болячки на тілі російського народу є тільки один засіб: *знищення поміщицької земель-*

¹⁰ Підсумки вибіркового сільсько-господарського перепису 1917 року. — Харків. — 1931. — С. 108—109.

¹¹ Земские подворные переписи. 1880—1913. Поуездные итоги. — С. 258.

¹² Матеріали высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения сред-неземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской Рос-сии. — СПб., 1903. — Ч. 1. — С. 114—128.

¹³ Сельскохозяйственный обзор Черниговской губ. за 1904 г. — Чернигов, 1906. — С. 71.

¹⁴ Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонопо-лістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). — К., 1970. — С. 73.

ної власності, бо вона в переважній масі випадків є досі *кріпосницька* власність, джерело і опора *кріпосницької* експлуатації»¹⁵.

Відробітки й здольщина гальмували економічний прогрес сільсько-го господарства, а, отже, і всієї країни. «...Головна й основна причина сільськогосподарської відсталості Росії, застою всього народного господарства і небаченого на світі приниження землероба, — підкреслив В. І. Ленін, — є *відробіткова система*, тобто прямий пережиток кріпосництва»¹⁶. Відробіткова система поміщицького господарства означала збереження надто відсталих методів землеробства, увічнення варварства і в агрокультурі, і в усьому суспільному житті Росії.

Що ж до рівня життя орендарів із середовища трудящего селянства, то фактів, що проливають світло на це, можна відшукати чимало. Наведемо кілька з них. «В деяких місцях нашого повіту, — писали в 1915 р. «Константиноградские сельскохозяйственные известия», — потреба в орендній землі виняткова. Багато господарів змушені брати землю, не рахуючись з вартістю орендної плати...»

Виснажені й забур'янені землі, які, як правило, лише й віддаються в оренду і тільки в окремих випадках скуповуються. Але й цього замало. Господарі, які здають ґрунти, не задовольняються високою орендною платою. Щоб забезпечити себе робочою силою у період жнив, вони роблять це лише за умови відробітку покосом. Унаслідок цього ще більше підвищуються ціни на оренду. Орендарі «змушені насамперед приступити до збирання хліба у власника, а потім вже братися за свій»¹⁷. Умови оренди на Україні, як і на всій території Європейської частини царської Росії, були в основній масі нестерпними. В Лохвицькому повіті Полтавської губернії чиста прибутковість десятини орендної землі, враховуючи прибутки з толоки, на початку ХХ ст. дорівнювала 14 крб. Ціни при користуванні землею протягом року досягали 16 крб., а при багаторічній оренді — 9 крб. 70 коп.¹⁸ Отже, тільки при тривалій оренді селянин міг сподіватися на прибуток. Але ж, як було зазначено вище, основна маса селян мала змогу орендувати ґрунти лише на один посів.

Полтавський селянин Василь Завгородній у 1914 р. писав: «Оренда землі при існуючих цінах є справжнім лихом. Я знаю багатьох господарів із числа середніх, які захоплювалися орендою останні 5—6 років, і що ж? Вони зараз напівзлидарі: оренда остаточно їх розорила»¹⁹.

Харківські статистики, оцінюючи землі, відмовилися від визначення прибутковості за орендними цінами, оскільки при їхньому зростанні під час оренди приватновласницької землі певну роль відігравало через-смужжя. Останнє було прямим наслідком реформи 1861 р. «Орендні ціни непомірно зростають і, звичайно, результати таких «голодних» оренд не може бути критерієм для висновку про дійсну прибутковість земель всіх категорій власників»²⁰. Тому оцінщики взяли за основу спосіб «виручок і затрат».

Старобільський повіт, маючи загалом непогані чорноземні ґрунти, відносився до району екстенсивного характеру землеробства. Але багато хто з малоземельних селян, не маючи можливості орендувати землю, щорічно орав свою, не віддаючи її під пар. Нестача у них робочої худоби приводила до того, що 45,3% дворів зверталися до супряги. Про агротехнічний рівень землеробства свідчить врожайність зернових: в

¹⁵ Ленін В. І. Проект промови з аграрного питання у другій Державній думі // Повне збір. творів. — Т. 15. — С. 126.

¹⁶ Там же. — Т. 17. — С. 72.

¹⁷ Константиноград. сел. хоз. известия. — 1915. — № 8. — С. 5.

¹⁸ Землі Полтавської губернії и их доходность: Лохвицкий уезд. — Полтава, 1911. — Т. VII. — С. 13.

¹⁹ Константиноград. сел. хоз. известия. — 1914. — № 2. — С. 27.

²⁰ Матеріали для оцінки земель Харьковской губернии. Старобельський уезд. Вып. III: Доходность крестьянской пашни. — Харьков, 1907. — С. 6.

1900—1904 рр. середній урожай жита становив 31 пуд з десятини, ярової пшениці — 39, ячменю — 40, причому в найбідніших групах з однопіллям ці показники відповідно дорівнювали 26, 35 і 36 пудам (порівняйте: у групах з багатопільними сівоборотами — 33, 44 і 43 пуди)²¹. Враховуючи те, що витрати виробництва на одиницю продукції у великих господарствах були меншими, а умови реалізації — кращими, ніж у дрібних, різниця у прибутковості землеробства повинна бути досить значною. Це, між іншим, оцінщики не брали до уваги.

На півдні України в період капіталізму сформувалася категорія населення, що займалася орендою приватновласницької землі. Вона навіть мала окрему назву — десятинщики. «Десятинщик, — читаємо в одному з довідників того часу, — дрібний орендар чужої землі, що користується останньою з тієї або іншої частки врожаю»²². Тільки в Херсонській губернії на початку ХХ ст. їх налічувалося понад 10 тис. дворів. У перші пореформені роки вони були більш-менш забезпеченими. Орендарі платили тільки десяту частину врожаю (звідси і термін — «десятинщик»). Але згодом, коли попит на землю в процесі заселення південноукраїнських степів зріс, їхнє становище почало неухильно погіршуватись. «Розмір частки врожаю, що її виплачували власникові землі орендарі, зріс з 1/10 до 1/2 і більше, причому, — як зазначалося в цьому ж довіднику, — в практику широко ввійшла вже система грошових і відробіткових приплат. Десятинщик, таким чином, залишився у повній залежності від сваволі поміщика, виявився приреченим на постійній перекочувування від одного власника до другого»²³.

Кабальні умови оренди створювали умови, за яких навіть в районах з відносно високим рівнем розвитку капіталістичних відносин, консервувалася напівфеодальна відробіткова система. «Грошова плата за «хату», — читаємо в одному із статистичних довідників по Таврійській губернії, — у чистому вигляді практикується у 13 селищах... Що ж до випадків поєднання грошової винагороди з виконанням натуральних повинностей, то їх налічується до 9 (селищ — М. Я.)»²⁴. Додаткові повинності найчастіше виступали у вигляді перевезення дров з лісу, транспортування хліба на базар, а інколи в якійсь іншій визначеній формі роботи (наприклад, обгороджування тином саду). Коли десятинщик страждав від неврожаю, то щоб мати позичку від земської управи йому, скажімо, в Херсонській губернії, потрібно було знайти не менш як «двох благонадійних селян, або одного землевласника» (мається на увазі поміщик). Тільки за умови, коли вони зможуть переконати дільничого виконавця земської управи, що позичку буде повернуто до вказаного останньою строку, орендарі могли розраховувати на допомогу²⁵.

Ще до революції оренда дістала назву продовольчої. Таке поняття утвердилось в радянській історичній та економічній літературі, хоч, на думку А. М. Анфімова, правильніше було б її називати споживчою²⁶.

Отже, її основною рисою був вимушений характер. Це була відчайдушна спроба селян без переселення до інших місць забезпечити свій продовольчий бюджет. Як наслідок, продовольча оренда стала економічним абсурдом, бо приносила селянам меншу винагороду за працю у порівнянні з цінами на робочу силу на ринку праці.

²¹ Там же.— С. 25, 47.

²² Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова-Тяньшанского. Т. XIV: Новороссия и Крым.— СПб., 1910.— С. 258.

²³ Там же.— С. 259.

²⁴ Сборник статистических сведений по Таврической губернии.— Симферополь, 1886.— Т. 3.— С. 17.

²⁵ Систематический свод постановлений Херсонского губернского собрания. 1865—1888 гг.— Одесса, 1890.— Т. 2.— С. 215.

²⁶ Анфилов А. М. К вопросу об аренде земли и земельной ренте в Европейской России в конце XIX—начале XX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.— М., 1961.— С. 290.

Незважаючи на це, люди не відмовлялися від неї. В результаті, орендні ціни зростали (табл. 5)²⁷. В середньому по Україні за 1881—1901 рр. вони збільшилися приблизно удвічі, а протягом наступних одинадцяти років — ще на 70%. В 1881—1912 рр. найвищі темпи їх збільшення спостерігалися на півдні України, особливо в Таврійській губернії, — з 3 крб. 37 коп. до 19 крб. 05 коп., тобто майже в 6 разів.

Таблиця 5

№№ п.п.	Губернії	Орендні ціни 1 дес. орної землі під один посів (крб.)		
		1881 р.	1901 р.	1912 р.
1	Полтавська	7,91	9,34	20,28
2	Харківська	7,22	9,90	19,94
3	Чернігівська	8,43	12,03	15,89
4	Волинська	6,58	6,40	?
5	Київська	10,50	16,36	16,52
6	Подільська	6,58	10,63	?
7	Катеринославська	3,76	7,77	17,31
8	Таврійська	3,37	8,65	19,05
9	Херсонська	4,53	8,97	13,16
	У середньому по Україні	5,65	10,01	17,24

Земельна рента навіть у грошовій формі на початку ХХ ст. становила третину селянського врожаю. Зрозуміло, що такий рівень її був не стільки наслідком розвитку капіталізму, скільки результатом земельного голоду мільйонів людей²⁸. По суті, вона була особливим видом половинщини, хоч і мала вираз у грошах, тобто у вигляді загального буржуазного еквівалента. Буржуазна за формою, вона значною мірою була докапіталістичною за своєю сутністю. Як довів К. Маркс, земельна рента змінює свою природу лише тоді, коли капіталістичний орендар стає повним господарем виробництва й здійснює його шляхом експлуатації найманих робітників²⁹.

Розрахунки показують, що на Правобережній і Лівобережній Україні, де зосереджувалося близько 80% сільського населення України, селянин міг бути більш-менш самостійним при наявності 8—10 десятин землі. Цікаві дані в зв'язку з цим одержали члени Харківського сільськогосподарського товариства*, які на початку ХХ ст. вивчали фактори, що впливали на рівень орендних платежів і витрат на оплату вільнонайманої робочої сили. Порівнюючи витрати з прибутками, дослідники встановили, що при землекористуванні у 8—10 дес. прибутки від сільського господарства на одне господарство становили 418,9 крб., що в середньому дорівнювало витратам подібних господарств (418,5 крб.). Деяке переважання прибутків над витратами спостерігалось ли-

²⁷ Ставровський Я. Ф. и Алексеев В. В. Переселение в Сибирь.—СПб., 1906.—Вып. XXXI.—С. 20; Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века.—М., 1961.—С. 164; Стоимость производства главнейших хлебов: Вып. 1. Статистические сведения по материалам, полученным от хозяев.—Пг., 1915.—С. 111—121.

²⁸ Слабченко М. Матеріали до економічної історії України XIX ст.—Харків, 1925.—С. 268.

²⁹ Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т. III. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т. 25.—Ч. II.—С. 293.

* Сільськогосподарські товариства — одна з форм об'єднання частини заможних селян і поміщиків, що існувала наприкінці XIX — на початку ХХ ст., для вивчення й поширення передового досвіду ведення сільського господарства (нові способи землеробства, більш досконалі знаряддя праці тощо). В багатьох селах були свої товариства, які час від часу організовували з'їзди, де обговорювались різні проблеми, в тому числі боротьби із шкідниками сільськогосподарських культур.

ше в тих, хто мав 10 — 12 дес. землі: відповідно 485,3 та 445,1 крб.³⁰

Яку ж ділянку треба було мати, щоб задовольнити основні потреби середньої селянської родини за умови приватної власності на землю? Відповідні дані влітку 1917 р. зібрали економісти Полтавського губернського земства. Якщо людина володіла від 3 до 6 дес. орної землі, вона в середньому мала 364,24 крб. прибутку, а витрати дорівнювали 538,43 крб. Тільки ті, в кого було від 6 до 9 дес., могли розраховувати на певний прибуток (737,24 крб. мінус 619,36 крб. = 117 крб. 88 коп.)³¹. Якщо ж в орендаря не було вільних коштів, то він практично не міг взяти на певний строк оці 8—10 дес.

Чимало втрачали на орендних платежах середні та заможні домогосподарі. Радянський економіст П. П. Теличук підрахував, що селяни України за 50 років після реформи 1861 р. заплатили поміщикам за оренду землі приблизно 3 млрд. крб.³² Можна уявити собі, якого рівня прогресу досягло б сільське господарство, коли б ці мільярди були вкладені у виробництво, пішли на вдосконалення агрономічної культури, придбання нової техніки, високопродуктивних сортів сільськогосподарських культур тощо!

Про рівень матеріально-технічної бази сільського господарства свідчив, зокрема, подвірний господарський перепис 1900 р. у Полтавській губернії. Орендарі мали, як правило, найгірші знаряддя праці. Скажімо, серед тих, хто в 1899—1900 рр. купував залізні плуги, 44 % мали понад 6 дес. власної землі, а безземельних був тільки 1 %³³. Що ж до парових молотарок, жниварок і снопов'язалок, то їх могли придбати виключно заможні землевласники.

Орендарі, як і всі інші селяни, обробляючи землю, користувалися кіньми чи волами. За даними перепису, у губернії на 100 дес. посівів у дрібних господарствах припадало 13 робочих коней і 12 волів, а всього на Полтавщині 389 503 господарства (до 50 дес.) в 1900 р. мали відповідно 205,2 тис. і 302,6 тис.³⁴

Вививши ситуацію з обробітком землі, Полтавська повітова земська управа наприкінці XIX ст. змушена була із жалем констатувати, що внаслідок розорення основна маса орендарів не може бути корисною як рушійна сила прогресивного розвитку землеробства. Звідси земці зробили небезпідставний висновок, що «питання розширення селянського землеволодіння хоча б до тих розмірів, які зможуть забезпечити найнеобхідніші потреби населення, є не тільки питання гуманізму, але й вимога тверезої економічної політики»³⁵.

Селянські господарства, як відомо, були у своїй основній масі дрібнотоварними. Найпершою метою їх існування було задоволення елементарних потреб сім'ї. Через високі платежі ті з них, які вважались малозабезпеченими, змушені були продавати на ринку навіть частину зерна, необхідного для харчування родини. А звідси — недоїдання, хвороби, значна смертність. Темпи економічного прогресу сільського господарства в самодержавній Росії виявилися вкрай низькими. Тільки докорінне перетворення аграрних відносин могло створити принципово нові умови його розвитку.

³⁰ Челинцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства.— С. 91, 108—109, 111.

³¹ Підраховано на основі даних: Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 г.— Полтава, С. 210, 212.

³² Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні.— К., 1973.— С. 69.

³³ Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г.— Полтава, 1902.— С. 48.

³⁴ Статистический справочник по Полтавской губернии.— Полтава, 1910.— С. 104, 106; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1908 год.— Полтава, 1908.— С. 383.

³⁵ Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886—1900 гг.).— Полтава, 1904.— С. 21.

В нашій країні вони виникли після запровадження в 1921 р. непу. Як свідчить статистика, протягом 1922—1928 рр. продуктивність праці у сільському господарстві почала зростати небаченими до тих пір темпами. Проте курс на «надіндустріалізацію» за рахунок селянства, який визначився в рік (1929) так званого «великого перелому», завдав непоправної шкоди всьому сільськогосподарському виробництву, що негайно відбилася й на життєвому рівні народу. Як на селі, так і в місті не вдалося здійснити ленінську програму будівництва «ладу цивілізованих кооператорів», під яким Володимир Ілліч розумів соціалізм.

Уроки минулого дають підстави викласти деякі міркування щодо вдосконалення орендних відносин у нашій країні. По-перше, орендар повинен здобути право на користування землею безпосередньо від органів Радянської влади, а не від адміністрації колгоспів, які в даному випадку є зайвою ланкою. Будь-яка юридична особа (радгосп, колгосп, кооператив, індивідуальне сімейне господарство) повинна мати рівне право на оренду землі. По-друге, ставки орендної плати мають встановлюватися диференційно, залежно від родючості земельних ділянок та їх розташування. По-третє, орендар має здобути повну господарську самостійність. Таким чином відроджується володіння землею, юридично й практично відокремлене від власності на неї. Держава економічно реалізує право власності на землю шляхом присвоєння орендної плати та прибуткового податку, а орендар — привласнення чистого прибутку, що залишився після виплати власнику землі орендної суми й прибуткового податку. Строки орендної плати повинні стимулювати інтенсифікацію землеробства. Індивідуальним сімейним господарствам потрібно надати право передачі орендованої землі своїм спадкоємцям.

Система орендних відносин може багато що змінити в нашій економіці. Вона створює економічну й юридичну основу тієї господарської самостійності товаровиробника, яка проголошена в ряді нових законів СРСР. Але щоб її можна було реалізувати на практиці, необхідно пам'ятати той гіркий досвід, який нагромаджений в минулому, в тому числі й у дожовтневий період.

Одержано 17.02.89

Автор оценивает условия существования земельной аренды на Украине в период капитализма, их влияние на уровень жизни крестьян и эффективность сельскохозяйственного производства.